

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/ Issue 12 (Eylül/ September 2023), s. 715-732.
Geliş Tarihi-Received: 13.08.2023
Kabul Tarihi-Accepted: 16.09.2023
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1342390

Bir İlmihal Yazım Türü Olarak Askerî İlmihaller: Osmanlı Son Dönemi ve Cumhuriyet Erken Dönemi

Military Ilmihals as a Genre of Ilmihal Literature: Ottoman End Era and Early Republican Era

Mahsum ASLAN*

Öz

İlmihal, Müslümanların temel dinî bilgileri öğrenmelerine yardımcı olması amacıyla yazılan el kitabı şeklindeki eserlerin genel adıdır. Günlük hayatta kişinin ihtiyaç duyduğu dinî bilgileri toplayan ilmihaller genel olarak inanç, ibadet, muamelât, ahlâk ve siyer gibi konulara dair temel bilgileri içermektedir. Bu eserler hacimlerine göre tam, muhtasar ve cep ilmihalleri şeklinde tasnif edilmişlerdir. Genel olarak ilmihaller geniş halk kitlelerine hitap edecek şekilde kaleme alınmıştır. Ancak bazı durumlarda bir zümreye veya belli kişilere yönelik olarak yazıldığı da görülmektedir. Belli bir zümreye veya bir meslek erbabına yönelik yazılan ilmihallerden biri askerî ilmihallerdir. Osmanlı döneminde ortaya çıkan askerî ilmihaller belli bir meslek erbabına yönelik yazılmış özel bir ilmihal türü olarak kabul edilebilir. Bu türün ortaya çıkmasındaki en önemli etken Osmanlı Devleti'nin ilk ve orta dönemlerinde ordu mensuplarıyla din adamları arasında sıkı bir ilişkinin sonradan zayıflamasıdır. Şöyle ki Osmanlı'nın erken dönemlerinde -özellikle düzenli ordu şeklindeki- askerlerin gerek ilmi düzeyde gerekse dindarlık düzeyinde belli bir bilgi seviyesine sahip oldukları bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin orduda yaptığı değişiklikler devletin son yıllarında bu iki zümre arasındaki münasebetin zamanla zayıflamasına neden olmuştur. Zamanla kopma noktasına gelen söz konusu ilişkilerin tekrar kurulması, özellikle de askerlerin ibadetlerini yerine getirmeleri, savaşta morallerinin yüksek tutulması ve onlara mânevi destek sağlanması amacıyla askerî ilmihal yazma fikri ortaya çıkmıştır. Osmanlı döneminde bu amaçlarla münferit olarak yazılmaya başlanan bu ilmihaller, Cumhuriyet döneminde bizzat devlet tarafından yazılması talep edilmiştir. Bunun yanı sıra askerlere din dersleri verilmiş ve bu çerçevede çeşitli yarışmalar düzenlenmiştir. Bu çalışmada, Osmanlıca ve Türkçe kaleme alınmış askerî ilmihaller tespit edilmiştir. Tespit edilen ilmihaller hakkında tanıtıcı ve tasvir edici bilgiler verilmiş, fıkıh literatürü açısından önemi belirtilerek değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu çalışma ile askerî ilmihaller hakkında toplu bir bilgi sunulmuş ve yakın döneme kadar uzun bir müddet boyunca bu türe dair bir ilmihalin yazılmadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam hukuku, ilmihal, askerî ilmihaller, Osmanlı, Cumhuriyet.

Abstract

İlmihal is the general term for handbook-style works written to assist Muslims in learning fundamental religious knowledge. Ilmihals typically cover essential information related to

* Dr. Öğr. Üyesi, Hakkâri Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Hakkari/Türkiye, e-posta: aslanmahsum@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-2715-4363.

beliefs, worship, transactions, ethics, and the life of the Prophet Muhammad. Depending on their length, these works are classified as comprehensive, concise, or pocket-sized ilmihals. Generally, ilmihals are written to address broad audiences. However, in some cases, they are tailored to specific groups or individuals. One such category is military ilmihals, which can be considered a specialized type of ilmihal written for a particular profession. The emergence of this genre, military ilmihals, in the Ottoman period can be attributed to the gradual decline in the close relationship between members of the military and religious scholars, especially during the later years of the Ottoman Empire. In the early stages of the Ottoman state, particularly with the formation of a regular army, soldiers were known to possess a certain level of knowledge, both in terms of religious scholarship and piety. However, the changes implemented in the Ottoman military structure over time led to a weakening of the ties between these two groups. The weakening of these connections prompted the idea of producing military ilmihals to reestablish the relationship, particularly with the aim of assisting soldiers in fulfilling their religious duties, maintaining high morale during warfare, and providing them with spiritual support. While initially, individuals wrote military ilmihals for these purposes, later in the Republic period, the state itself began to request and commission the production of these works. In addition to the creation of military ilmihals, the Ottoman military also organized religious classes for soldiers and conducted various competitions related to religious knowledge. This study aims to identify and provide descriptive information about military ilmihals written in both Ottoman Turkish and Turkish. It emphasizes their significance within the context of the jurisprudential literature. The research reveals that no military ilmihal has been written for an extended period until recent times, highlighting the evolution of this genre over the years.

Keywords: Islamic law, ilmihal, military ilmihals, Ottoman, Republic.

Giriş

Müslüman birey, İslam dininin emir ve yasalarını hayata geçirmek için öncelikle dinin temel prensiplerini öğrenmeye ihtiyaç duyar. Bu mânada Müslümanların dünya ve ahiretle ilgili pratik bilgilerinin toplamını ifade eden ve temel dinî bilgileri içeren ilmihal türü eserler, bir ihtiyaç doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Söz konusu gereksinim doğrultusunda, inanç, ibadet, günlük yaşam etiği, ahlak konuları, peygamberler ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hayatına dair öz bilgileri içeren kısa el kitapları şeklinde ilmihaller yazılmıştır. Nitekim ilmihaller, Müslümanların yükümlü oldukları dinî vazife ve sorumluluklarını öğrenmelerine yardımcı olan eserlerdir. Müslüman için farz olan dinî bilgileri içeren ilmihal eserleri, halkın dinî bilgi edinmesi ve bu mânadaki eğitimi için yazılmıştır. İlmihaller, genellikle klasik fıkıh eserlerinin daha sadeleştirilmiş bir hali olup buralardaki konular ana hatlarıyla anlatılmıştır (Aynacı, 2009, s. 4).

“İlim öğrenmek her mümine farzdır” (İbn Mâce, 1972, 1/181) hadisinde geçen “ilim” kelimesi, âlimler tarafından Müslümanın sahip olması gereken temel bilgileri içeren namaz, oruç gibi ibadetler ile helâl ve haram konularını içeren “ilmihal bilgisi” olarak yorumlanmıştır (Arpaguş, 2000, 22/139) Bu nedenle, ilmihallerin içeriği, sorumluluk taşıyan her bireyin bilmesi gereken tüm bilgileri içerir; bu sebeple ilmihaller, fıkıh konularının yanı sıra zaman zaman akaid, ahlak, tasavvuf ve siyer gibi konuları da ele almaktadır. Dinî konularda halkı bilgilendirmek için sade ve kolay bir üslupla yazılmış olan ilmihaller, küçük bir fıkıh kitabı olma özelliğini taşımaktadır.¹ Halkın dinî bakımdan aydınlatılması amacıyla ortaya çıkan ilmihal yazımı, halkın günlük ibadetlerini sahih ve dine uygun bir şekilde yerine getirmelerine yardımcı olacak pratik dinî bilgileri içermektedir.

İlmihal kitapları, amentüdeki iman esaslarını, ibadetleri, evlenme, boşanma ve şehitlik gibi farklı başlıkları inceler. İlmihaller konularına göre tasnif edilmelerinin yanı sıra hacimleri göz önünde bulundurularak tam, muhtasar veya cep ilmihali şeklinde de

¹ İlmihaller her ne kadar diğer ilimlerden bahsetse de esasında ağırlıklı olarak fıkıh merkezli olduklarından küçük bir fıkıh eseri kabul edilmektedirler.

tasnif edilmektedirler. İlmihaller, bazen geniş kitlelere hitap edecek şekilde kaleme alındığı gibi kimi durum ve koşullarda ise belli bir kesimin veya bir mezhep ile meşrebin temel yaklaşımını içerecek şekilde yazılmıştır. Bu bağlamda asker, kadın, çocuk ve aileye özel ilmihaller yazılmıştır. Dolayısıyla “ilmihâl, “cep ilmihali”, “namaz hocası”, “askere din kitabı”, “asker ilmihali”, “Müslüman çocuğun din kitabı” “kadın ilmihali” ve “çocuk ilmihali” gibi isimlerle kaleme alınmış ve halkın istifadesine sunulmuştur. Bu tür eserler, dinî hayatın pratiğine dair bilgileri kolayca öğrenmek isteyen herkes için birer rehber niteliğindedir (Okumuş, 2015, s. 242). İlmihal yazan âlimler, çoğu kez mukaddimelerinde eserlerinin bir ilmihal türü olduğunu açıkça ifade etmişlerdir. Bazıları eserlerine isim verirken ilmihal ifadesini kullandığı halde bazıları da ilmihal bilgileri ihtiva etmesine rağmen eserlerine farklı isimler tercih edip ilmihal adını kullanmaktan geri durmuştur.

Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyetin erken dönemlerinde askerin mânevî anlamda gelişmesi, kendisini güçlü hissetmesi ve dinî ibadetlerini yerine getirmesi için “Askere Din Kitabı”, “Askere Din Dersleri”, “Asker İlmihali” gibi çeşitli adlarla ilmihaller yazılmıştır (Kahraman, 2014, s. 153). Askerî ilmihaller yazıcılığı, Meşrutiyet öncesi dönemde başlamış, meşrutiyet sonrası ve Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Ancak son elli yıla yakın zamanda da askeri ilmihal yazım geleneği son bulmuştur. Nitekim Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyetin ilk dönemlerinde askerî ilmihaller yazılmasına rağmen araştırdığımız kadarıyla son 50 yıldan fazla bir süredir herhangi bir askerî ilmihal yazılmamıştır.

Bu çalışmada Müslüman bireylerin dini sorumluluklarını öğrenme ve yerine getirme açısından oldukça önemli bilgileri ihtiva eden ilmihal geleneğinin çerçevesi ana hatlarıyla çizilmiştir. Söz konusu ilmihaller kapsamında değerlendirilen askerlerin dinî görevlerini yerine getirmelerine yardımcı olmak amacıyla kaleme alınmış olan askerî ilmihaller ele alınacaktır. Ülkemize has olan askeri ilmihal literatürü, anayasal düzenin başlamasını işaret eden bir dönem olan Meşrutiyet döneminde ve Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında görülen bir ilmihal türüdür. Askerî ilmihaller dinin askerî ve toplumsal bağlamda nasıl yaşandığını, dini pratiğinin askerler arasında nasıl uygulandığını ve toplumsal değişimin dinî literatüre etkisini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla ele alacağımız başlıklar, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde yazılmış askerî ilmihallerin, bu dönemlerde yaşanan siyasi ve sosyal değişimleri yansıtması açısından önemlidir. Bu eserler, mezkûr dönemlerin dinî anlayışını ve pratiğini anlama konusunda katkı sunan bir kaynak olarak istifade edilebilir.

1. İlmihal Geleneği

İlmihal kavramının, erken dönem ulemâ tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Ancak kelimenin bu dönemdeki kullanımının günümüzde kendisine yüklenen anlamda olmayıp sadece sözlük anlamı olan “durum bilgisi” şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Telif olarak, ilmihal adı verilen eserlerin yakın dönem Osmanlı toplumunda ortaya çıktığı ve bu zaman diliminde çeşitli isimlerle yazılan kitapların bu alandaki gereksinimleri karşıladığı gözlenmektedir. İlmihal adıyla yazılan eserlerden önce akaid, fıkıh risâleleri, fetva kitapları ve muhtasarlar gibi belli konuları ele alan eserler yazılmaktaydı. Bu tür eserler, ilmihal kitaplarının ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır (Arpağuş, 2002, s. 26). İlmihal türü eserlerin ortaya çıkışı, Osmanlı öncesine ve hatta hicri ikinci asra kadar götürmek mümkün görünmemektedir. İmâm-ı Azâm'ın (ö. 150/767) *Fıkhü'l-ekber* adlı eseriyle ilk ilmihal eserinin ortaya çıkışı arasında bir ilişki kurulması isabetli değildir. Ne var ki bu türden bir literatürü erken dönemden itibaren başlatmak isabetli bir yaklaşım gibi görünmemektedir. İlk asırlarda kaleme alınan eserlerin birçoğunda, itikadî konulara önemli bir yer verildiği bir gerçektir. Nitekim bu dönemde yazılan hemen her kitabın başında itikadî konulara yer verildiği gözlemlenmektedir. Ancak bu durumun erken

dönemde yazılan eserlerin birer ilmihal olduğu iddiasına zemin kılınması isabetli bir yaklaşım olarak görülmemektedir. Eş deyişle bir iddianın böylesi bir argüman üzerine kurulması akademik araştırma yöntemi açısından sağlıklı bir yaklaşım değildir. Söz konusu bu gerekçe göz önüne alındığında fıkıh literatürü kapsamında çeşitli isimlerle yazılan birçok eserin de esasında birer ilmihal kitabı olmadığı anlaşılmaktadır. Bu kitaplardan bazıları şunlardır: Ahmed b. Muhammed b. Mahmûd el-Gaznevî (ö. 593/1197) *el-Mukaddimetü'l-Gazneviyye fi'l-fürû' i'l-Hanefiyye*, Kemâleddîn Muhammed b. Abbâd b. Melik Dâd el-Hilâtî (ö. 652/1254) *Telhîsü'l-Câmi'i'l-kebîr*, Zeynüddin Muhammed b. Ebûbekir b. Abdülmuhsin er-Râzî (ö. 666/1268) *Tuhfetü'l-mülûk*, Saîdüddîn el-Fergânî'nin (ö. 699/1300) Farsça olan eseri *Menâhicü'l-'ibâd ile'l-me'âd*, Muhammed b. Muhammed Sedîdüddîn el-Kaşgârî (ö. 705/1305) *Münyetü'l-musallî ve gunyetü'l-mübtedî*, Lutfullah en-Nesefî (ö. 750/1343) *Fikhü'l-Keydânî* ve Mevlânâ Abdülaziz el-Fârisî'nin Farsça olarak kaleme aldığı *Umdetü'l-islâm fi erkânî'l-hams*.

Bir telif türü olarak ilmihali incelediğimizde, bu tarz eserlerin ilk defa Osmanlılar döneminde yazılmaya başlandığını görmekteyiz. Bu bağlamda karşımıza çıkan ilk eserlerden biri, Kutbüddîn İznikî'nin (ö. 821/1418), Ebü'l-Leys es-Semerkandî'ye (ö. 373/983) ait *Mukaddime fi's-salât* adlı namaz risâlesini Türkçeye çevirdiği çalışmadır. İznikî, Semerkandî'nin eserine inanç, ibadet ve ahlâk konularına dair fazladan bazı bilgiler ve notlar eklemiştir. İznikî bu çalışma için ilmihal adını kullanmasa da ilmihal formatına ve muhtevasına sahip bir eser ortaya çıkarmıştır. İlmihal adıyla kaleme alınan ilk eser ise, 16. yüzyıldan sonra yazılmış ve bugüne kadar etkisini korumuş olan *Mızraklı İlmihal*'dir (Arpaguş, 2000, 22/139).

Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleriyle birlikte, yeni eğitim kurumları açılmış ve bu kurumların ders materyali ihtiyacının giderilmesi hususu ilmihal geleneğinin de temellerinin atılmasına zemin hazırlamıştır (Arpaguş, 2002, s. 26). Nitekim, Hüseyin Remzî'nin (1853-1936) *İlmihal*'i, İbn Âbidinzâde'nin (ö. 1306/1889) *el-Hediyyetü'l-'Alâ'iyye*'si, Seyyid Abdülhamid b. Mustafa Reşid'in (ö. 1305/1887) *Zübde-i İlmihâl*'i, Süleyman Paşa'nın (ö. 1892) *İlmihâl-i Kebîr* ve *İlmihâl-i Sagîr*'i, Süleyman Âşir'in *Tuhfetü'l-ettâl*'i, Mustafa Bey'in *Telhîsü'l-mülâhhas İlmihali*, Oflu Mehmed Emin Efendî'nin (1815-1902) *Necâtü'l-mü'minîn*'i ve Ahmed Ziyâeddin'in (ö. 1915) *Vesîletü'n-necât*'ı gibi eserler, bu dönemlerde telif edilen ilmihal kitapları arasında yer almaktadır. Bu kitaplar, özgün ve öncekilerden farklı bir tarzda yazılmıştır. Osmanlı döneminde, dini bilgileri manzum tarzda ifade eden ve bu nedenle ilmihal olarak belirtilen eserler de yazılmıştır. Bu eserlerin bazıları şunlardır: Ali Efendî'nin *Manzûm İlmihâl*'i, İbrahim Hakkı Erzurum'un *Manzûm İlmihâl*'i, Vidinli Sa'dî'nin *Manzûme-i fi'l-İlmi'l-hâl* ve Manastırlı Mehmed Rifat Bey'in çocuklara İslam dinini kolay öğretmek amacıyla yazdığı *Manzum İlmihal*'i, gibi eserler bunlardan birkaçıdır (Eliaçık, 2010). Ancak, bu çalışmaların gerçekten ilmihal niteliğinde olup olmadığı konusu netleştirilmelidir. Bu değerlendirmenin yapılması için daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır ki bu da daha sonra yapılacak çalışmaların üstleneceği bir görevdir.

Cumhuriyet dönemi ilmihalleri ise genellikle temel kaynaklara dayanır ve inanç, ibadet, ahlâk ile günlük yaşamla ilgileri konuları ele alır. 1928 harf inkılabının ardından, dini bilgilerin öğrenilmesi amacıyla yeni alfabeyle uygun olarak yazılmış eserlere gereksinim duyulmuştur. Söz konusu ihtiyacın ortaya çıkmasının sebebi, halkın Osmanlıca ve Arapça'dan uzaklaşması ve metinlerin anlaşılması hususunda zorluk çekmeye başlamasıdır. Bu süreçte, mevcut eserlerin çoğu ağırlıklı olarak Osmanlıca ve Arapça olduğundan, yeni alfabeyle yazılmış eserlere ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır (Cerrah, 2010, s. 9). Bu ihtiyaca binaen Ahmed Hamdi Akseki (1887-1951) tarafından *İslam Dini* adlı ilmihal kitabı ve Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971) tarafından da *Büyük İslam*

İlmihali isimli ilmihal kitabı yazılmıştır. Eş deyişle bu eserlerin telif sebebi söz konusu ihtiyacın karşılanmasıdır. Ahmet Tabakoğlu ve İsmail Kara'nın hazırladığı *Ansiklopedik Büyük İslam İlmihali*, konuları alfabetik olarak sıralamasıyla öne çıkan bir ilmihal çalışmasıdır. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi tarafından yayınlanan *İlmihal* ise genel olarak din, İslâm dini, akaid, bazı fıkıh kavramları, ibadet konuları, haramlar ve helâller, aile hayatı, siyasî hayat, çalışma hayatı, hukukî ve ticarî hayat, sosyal hayat ve İslâm ahlâkı gibi ana başlıkları içeren önemli bir eserdir. Osmanlılar dönemi ve sonrasında yazılan ilmihaller çoğunlukla Hanefî mezhebine göre yazılmıştır. Akademik camiada, kapsamlı bir araştırma yapılmamış olmasından kaynaklı olarak Şâfiî mezhebine dair az sayıda ilmihal yazıldığı gibi bir intiba oluşmuştur. Oysa bu araştırmamızın sonucunda ulaştığımız kanı, bilinenin aksine Cumhuriyetten sonra ülkemizde yoğun bir Şâfiî ilmihal yazım geleneğinin oluştuğu şeklindedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yayın envanteri içerisinde Şâfiî ilmihalinin yanı sıra Ca'ferî ilmihali de mevcuttur. Sonuç olarak şunu belirtmek gerekir ki günümüzde sistematik bir ilmihal telif türü ve geleneği bulunmaktadır.

Klasik ilmihaller genel olarak toplumun her kesimine hitap eden konuları içerir. Özel bir grup, meslek veya durumla sınırlı değildir. Bu tür ilmihallerde temel dini öğretiler, ibadetler ve ahlaki kurallar gibi genel konular ele alınır. Askerî ilmihaller, klasik ilmihallerden farklı bir odak noktasına sahiptir. Bu tür ilmihallerde, askerleri ilgilendiren bazı konular öne çıkar ve askerlerin dini sorumluluklarına vurgular yapılır. Bu bağlamda, klasik ilmihallerde bulunan iman, ibadet ve ahlak konularına ek olarak cihat, şehitlik, devlete olan itaatın önemi ve devlete karşı isyanın günahı gibi konular ele alınır. Aynı zamanda askerlerin vatan sevgisine taşıdığı önem vurgulanır. Özellikle bazı askeri ilmihallerde, askerlerin maneviyatını ve moralini artırmayı amaçlayan hususlara da değinir. Bu, askerlerin zorlu görevlerini daha kolay bir şekilde yerine getirmelerine yardımcı olur. Son kısımda ise askerlerin ezberlemesi için namaz sureleri ve bazı dualar bulunmaktadır.

2. Askerî İlmihal Geleneği ve Tarihçesi

Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren askeriye ile din arasında sıkı bir ilişki oluşmuştur. Bu durum devletin son döneminde zayıflasa da iki taraf arasında var olan iş birliği devam etmiştir. III. Selim, Nizam-ı Cedit ordusunun kurulmasıyla birlikte, Levent Çiftliği Kanunnamesi'ni hazırlamıştır. Bu kanunnamede, her bölüğe bir imam atanması, askerlerin cemaatle namaz kılması ve *Birgiovî Risâlesi*'nin okunması karara bağlanmıştır. Bunun yanı sıra II. Mahmud, 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdıktan sonra yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye adlı yeni bir ordu kurmuş ve bu yeni orduda, askerlere dini eğitim verilmesine büyük önem verilmiştir. Bu eğitim, askerlerin hem İslami değerlere bağlı olmaları hem de savaşta daha başarılı olmaları için gerekli görülmüştür. Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye'nin kuruluşu, Osmanlı Devleti'nde ordu ve din ilişkisinin önemini göstermektedir. Söz konusu tedbirler ise şöyleydi: "Her bir bölüğe yönelik bir okul açılacak, burada günlük olarak Kur'ân-ı Kerîm ve ilmihal dersleri düzenlenecektir. Askerlerin beş vakit namazlarını cemaatle kılmalarını sağlamak amacıyla her bölüğe bir imam atanacaktır" (Beydilli, 2013, s. 12-13).

Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye alaylarının birinci taburlarında görev yapan alay imamları, dini ve ahlaki eğitim vermek, askerlere namaz kıldırarak, dini törenleri yönetmek ve askerlerin manevi ihtiyaçlarını karşılamak gibi görevler üstleniyordu. Ayrıca bu imamlar, askerlere vaaz ve nasihat veren, cenaze işleriyle ilgilenen özel üniformalı askerî memurlardı (Erdemir-Akın, 2015, s. 831). Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye alaylarında görev yapan alay imamları, terfi ettiklerinde alay müftüsü olurlardı. Alay müftüleri, kolağası ile alay emini arasında bir rütbeye sahipti. Askerî imam ve müftüler,

savaş sırasında büyük cesaret ve kahramanlık göstermiştir. Bunlara dair birçok tarihî kayıt mevcuttur (İnam, 2017, s. 5-7). Askeri gemilerde görevli olan gemi imamları, gemi içerisinde cemaatle namaz kıldırır, askerlere Kur’ân-ı Kerîm ve ilmihal konularında eğitim verir, vaazlar düzenler, cenaze hizmetleri sunar ve savaş zamanlarında askerlerin manevi moralini artırmaya çabalarlardı. Gemi imamları, Bahriye Meclisi tarafından ilmiyeye mensup adaylar arasından seçilirdi. Sarık ve cübbe giyerler ve kollarında rütbelerini gösteren sırmalı şeritler taşırldı (İnam, 2017, s. 5-7). Yeni kurulan askerî okullarda, verilen dersler arasında Arapça, Farsça ve İslâmî ilimler yer alırdı. Bunun yanı sıra, temel dini bilgilerin öğretildiği “ulûm-i dîniyye” ve güzel ahlakın aktarıldığı “ilm-i ahlâk” dersleri de bulunmaktaydı. Harbiye Mektebi’nde, bu derslere ilave olarak ilmihal ve dinî ilimler de öğretilirdi (Eser, 2012, s. 107-109).

Cumhuriyet döneminin başlangıcında asker ve din ilişkisi inişli çıkışlı olsa da devam etmiştir. Bunun belki de en önemli emâresi Cumhuriyet ilanı sonrası askere verilecek din eğitimine yönelik ihtiyacın karşılanması amacıyla bazı kimselere eserler yazdırılması veya din dersi kitapların yazılması için yarışmalar tertip edilmesidir. Nitekim her iki Cihan Harbi’ne dair yazılan hatıralar, bu dönemdeki askerlerin dinî görüşlerini anlamak açısından önemli bir kaynak olarak kabul edilir. Cumhuriyet dönemi sonrasında Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak (1876-1950) askerlere dağıtılmak üzere dönemin Diyanet İşleri Başkanlarından dinî kitaplar yazmalarını talep etmiştir. Bu amaçla Hamdi Akseki (1887-1951) tarafından “*Askerin Din Kitabı*” ve Şerâfettin Yaltkaya (1880-1947) tarafından da “*Benim Dinim*” adlı kitaplar kaleme alınmıştır. Askerler ve öğrenciler arasında Mushaf üzerine yemin etme geleneği ve yemin merasimlerinde dua geleneği sürdürüldü. Dolayısıyla genel anlamda Osmanlı’dan Cumhuriyet’e her daim orduda din derslerinin ve dinî eğitimin bir şekilde devam ettirildiğini söyleyebiliriz. Nitekim 9. yüzyılın başlarından itibaren, askeri okullardaki öğrenci ve ordu personelinin ahlaki değerlere sahip, manevi açıdan güçlü bireyler olarak yetiştirilmesi amacıyla belirli ilmihallerin öğretilmesi uygun bulunmuştur (Kara, 2007, s. 166). Bu ilmihal kitaplarında, inanç, davranış ve ibadet konuları ele alınmış, aynı zamanda bazılarında kısa bir şekilde cihat ve şehitlik konularına da temas edilmiştir (Aslan, 2019, s. 2). Ordu-din ilişkisi bağlamında değinilmesi gereken bir diğer husus da moral subaylarıdır. Osmanlı İmparatorluğu’nda ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti’nin ordu yapılanmasında moral subayları önemli bir role sahip olmuştur. Nitekim bu subaylar “bir ordunun hakiki silâhu mâneviyatıdır” (Hakkı, 1330, s. 1-5) düsturuyla hareket etmişlerdir.

İsmail Kara’ya göre, askeri ilmihal kitaplarının ortaya çıkışının iki temel nedeni bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, askeri okulların sayısının artması ve ordu personeline öğretilecek “yeni yöntemlerle” yazılmış dini kitaplara olan gereksinimdir (Kara, 2007, 49). Mâneviyat-ı askeriyye kitapları arasında, en eski tarihli olanların II. Abdülhamid (1842-1918) döneminin son on yılı içinde yayımlanmış olması, bu gerçeği teyit eden bir belirtidir (Aslan, 2019, s. 2). İkinci bir neden ise, savaşların etkisiyle zayıflamış olan ordunun ve askerlerin maneviyatını güçlendirmeye yönelik ihtiyacın ortaya çıkmasıdır. Bu gereklilik, mâneviyat-ı askeriyye kitaplarında da dile getirilmektedir. Mâneviyat-ı askeriyye kitaplarının yazarları, eserlerinin giriş bölümlerinde ordu için maneviyatın önemine vurgu yapmaktadırlar. Bir örnek olarak, Ömer Fevzi [Mardin] (ö. 1953) tarafından kaleme alınan “*Osmanlı Efrâdına Mâneviyat-ı Askeriyye Dersleri*” adlı kitabın giriş bölümünde, mâneviyatın askerliğin özü olarak tanımlandığı ve zayıf maneviyata sahip bir askerin bir mezara benzetildiği ifade edilmektedir (Mardin, 1305, s. 25). Ali Rahmi’nin kaleme aldığı “*Orduda Terbiyye-i Mâneviyye ve Rûhiyye*” adlı eserde, zayıf maneviyata sahip bir askerin orduya zarar verebileceği vurgulanmaktadır. Yine bu giriş bölümlerinde, askerlik hizmetinin bir eğitim

merkezi olarak değerlendirildiği ve askerlerin talim yanı sıra ahlaki terbiye de almaları gerektiği vurgulanmaktadır (Rahmi, 1911, s. 3).

Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı dönemlerinde yayımlanan kitap sayısındaki artış, önemli bir gelişmeyi göstermektedir. Bu dönemde basılan eserlerin içeriği, mâneviyatın güçlendirilmesi ihtiyacının olduğuna işaret etmektedir. Zira söz konusu eserlerde, mânevî değerlerin zayıflığı ve ahlâkî çöküntünün mevcudiyeti vurgulanmakta, askerlerin, içki içmekten, kumar oynamaktan, hırsızlık ve yağma yapmaktan, cinayet işlemekten ve intihar etmekten kaçınmaları gerektiği belirtilmektedir. Bu vesileyle, mâneviyatın ve ahlâkî değerlerin önemi vurgulanmakta ve toplumun moral değerleri yükseltilmeye çalışılmaktadır. Askerî ilmihaller ve mâneviyatı güçlendirmeye yönelik yazılan kitaplar, genellikle neferlere yönelik yazılmıştır. Ancak, Osmanlı ordusunda okuma yazma becerisi oldukça düşüktür ve bu nedenle bilgilerin askerlere nasıl iletilmesi gerektiği sorusu önem kazanmaktadır. İlmihal kitaplarının içeriği, tabur imamı tarafından okuma yazma bilmeyen askerlere aktarılacak amacıyla düzenlenmiştir. Bunun yanı sıra, subayların ve okuma yazma bilen diğer askerlerin de bu bilgileri aktarma olasılığı değerlendirilebilir. Bu bağlamda, bazı kitaplarda yazarların, kitabı öğretecek kişilere yönelik olarak yazıldığı ve kitabın öğretilmesine yönelik önerilerde bulunduğu fark edilmektedir (Aslan, 2019, s. 3).

Askerler arasında dinin pratik anlamda yaşanması, ahlaki değerlerin güçlendirilmesi ve askerlerin maneviyatının artırılmasının yanı sıra, Kadızâde Mehmed Efendi (ö. 1045/1635) farklı bir bakış açısıyla askeri ilmihallere yaklaşmıştır. Bu bakış açısına göre, askeri başarıların veya başarısızlıkların, bu ilmin öğrenilmesine bağlı olabileceği düşüncesi öne çıkmaktadır (Özkan, 2016, s. 563-564). Ona göre ilmihal bilmeyen birçok asker, az sayıdaki düşman askerine karşı zafer kazanamaz. O, bu konuda “Siz Allah’a yardım ederseniz Allah da size yardım eder” (Muhammed, 47/7) meâlindeki âyeti delil göstermektedir. Kadızâde Mehmed Efendi, şirkin hakim olduğu bir dönemde Hz. Peygamber ve sahabenin zafer kazanmasını da ilmihal gibi ilimleri bilmelerine bağlamıştır. O, döneminde ortaya çıkan dinî ve ahlâkî çürüme ile ilişkilendirilen askeri başarısızlıkları, yeterince etkili olmayan ilmihal öğretimine bağlamaktadır. Nitekim ona göre Hz. Peygamber’den bu yana Müslüman askerlerin sayısı artsa da ilmihal eğitimine gereken özen gösterilmediği için ordu ve toplum içindeki dinsizler tanınmıyor ve bu nedenle fetihler gerçekleşmiyor. Eğer toplum, ilmihal öğrenmeye gerekli özeni gösterip bu bilgiyi edinseydi, tüm dinsiz, sapkın ve bozuk gruplar ortaya çıkar ve ülkeden ayrılmak zorunda kalır, bunları gören küfür ehli de Müslüman olurdu (Özkan, 2016, s. 563-564).

Askerler için hazırlanan ilmihal kitaplarında, askerin savaş sırasında mümkün olduğunca abdestli olması gerektiği ve su bulamadığında teyemmüm alması gerektiği öğütleri arasında yer almaktadır. Eğer mümkünse, vakit namazlarını geciktirmeden kılmak, ancak kaza durumu söz konusu ise, kazaların en kısa sürede telafi edilmesi önerilmektedir. Askerlerin alacakları önlemlerde eksiklik yapmadan, aynı zamanda Allah’a güvenmeleri gerektiği ifade edilmektedir.

3. Meşrutiyet ve Sonrası Askerî İlmihaller

Meşrutiyet döneminde okuma ve eğitim önemli bir konu olarak öne çıkmıştır. İlk başlarda daha çok pratik amaçlar doğrultusunda bir araç olarak kullanılan eğitim, sonradan bir çeşit kurtuluş reçetesi olarak görülmüştür. Merkezîyetçi bir politikanın yanı sıra farklı eğitim kurumları arasında denge sağlama amacına dayalı olarak benimsenmiştir. Bu dönemde, eğitimin kamusal bir hizmet olduğu fark edilmiştir. Okul açma girişimleri, yeni kurulan okullara devlet tarafından mali destek sağlanması, eğitim

masraflarını karşılamak için vergilendirme yönteminin kullanılması, öğretmen yetiştirme çabaları, devlet tarafından öğretmen atanması, merkez ve taşra eğitim teşkilatlarının kurulması, Dârülfünûn'un (üniversite) kurulması gibi adımlar, bu dönemdeki eğitimdeki gelişmelerdir. Eğitimdeki bu değişim askeriye kitaplarının da değişimine sebep olmuştur. Övgü dolu padişah söylemi, yerini vatan ve millet vurgularına bırakmıştır. Meşrutiyet ve hürriyet kavramları yüceltilen ifadeler arasında yer almaya başlamıştır. Bu dönemde askerlere yönelik basılan dinî kitapların ve ilmihallerin sayısı artmıştır. Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı yıllarında basılmış olmaları, meydana gelen savaşların bu kitaplara olan ihtiyacı arttırdığını göstermektedir. Savaş yıllarında, toplum ve ordu mânevî çöküş içindeyken, kitaplarda mânevî kuvvetin yenilenmesine vurgu yapılmıştır. Abdülhamid döneminde, kitaplar özel matbaalarda basılırken, Meşrutiyet döneminde, bu kitaplardan bir kısmı resmî matbaalarda da basılmaya başlandı. Bu değişim, Osmanlı Devleti'nde yayıncılık sektörünün gelişmesine katkı sağladı. Din adamları tarafından yazılan kitapların büyük bir kısmı da yine resmî matbaalarda tabedilmiştir. Muallim Cevdet'in (ö. 1935) *Asker İlmihali* isimli kitabı, özel bir matbaada basıldı ve Harbiye Nezareti tarafından dağıtıldı. Bu kitap, savaş yıllarında basıldı ve bu da askerlerin dini eğitime ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Ordu mensupları tarafından yazılan kitapların tamamı özel matbaalarda basılmıştır. Sadece bir kitap, Harbiye Nezareti tarafından basılmıştır (Aslan, 2019, s. 26). Meşrutiyet ve sonrası askerî ilmihallerde genelde padişah övgüsü ön plana çıkmakta, cihat teşvik edilmekte, otoriteye itaat istenmektedir. Ayrıca bazı ilmihallerin askerlerden, gittikleri memleketlerinde halkı bilgilendirmelerini istediği ve bu yönde bir amaç da taşıdıkları görülmektedir.

Meşrutiyet ve sonrasında basıldığı tespit edilen 7 askerî ilmihal bulunmaktadır. Müelliflerinin vefat tarihine göre sıraladığımız bu eserler şunlardır: Süleyman Hüsnü Paşa'nın (ö. 1892) *İlmihal*'ı, Ahmed Ziyâüddîn'nin (ö. 1915): *Vesîletü'n-necât*'ı, Mehmed Şâkir Paşa'nın *Müslüman Nefer*'i, Mirgünlü Hamdi Mustafa Paşa'nın *Efrâd-ı Şâhâne-i Mahsûs İlmihal Kitabı*, Uryânîzâde Ali Vahîd Efendi'nin (ö. 1940) *Asker İlmihali*, Mehmed Faik'in (1868-1949) *Askerin Ahlâk ve Evsâfi* ve Yusuf Ziyâeddin'in (1888-1957) *Lübbü'l-elbâb bi'l kavli's-sevâb* ve adlı eserlerdir.

3.1. Süleyman Hüsnü Paşa (ö. 1892): *İlmihal*

Tanzimat döneminde okullarda ders kitabı olarak da okutulan bir ilmihal yazmıştır Süleyman Hüsnü Paşa, daha sonra bahse konu ilmihali özetleyerek ikinci bir ilmihal daha yazmıştır. Yazar, bu ilmihallerin her ikisinin de ilk baskısını "ilmihal" adıyla yapmış, ancak daha sonraki baskılarda ilk ilmihali "İlmihal-i Kebîr" olarak özetlemiş ve ikinci ilmihali "İlmihal-i Sağîr" ismiyle yayınlamıştır. Liselerde ders kitabı olarak okutulan *İlmihal-i Kebîr*'de daha ayrıntılı ve ağır bir dil kullanılırken, özetlenen ilmihalde ise daha sade bir dil kullanılır ve ilkinden farklı olarak cihat konusu da ele alınır. *İlmihal-i Kebîr*'in üçte iki oranında azaltılmış hâli olan *İlmihal-i Sağîr* Dârüşşafaka ve Rüşdiyelerde okutulmuştur (Güman, 2014, s. 172). Toplamda elli dört sayfadan oluşan *İlmihal-i Sağîr* yedi kez basılmıştır. Süleyman Hüsnü Paşa'nın *Muhtasar İlmihal* adındaki eseri ise ölümünden sonra hazırlanmış ve ilkokullarda okutulmak üzere düzenlenmiştir. Kitapta bazı terimlerin öztürkçe halleri değiştirilmiş ve eskileriyle birlikte yer almıştır. Süleyman Hüsnü Paşa'nın ismi geçen bu ilmihallerinin tümü, çok açık ve yalın bir Türkçe ile yazılmıştır. Yusuf Akçura'nın şu ifadeleri buna şahitlik etmektedir:

"Süleyman Hüsnü Paşa'nın "*Sağîr İlmihal*"'ini ben daha Rüşdiye-i Askeriye'de iken ders olarak okumuş ve ezberlemiştim. Bu mini ilmihâl, çok açık ve sâde bir Türkçe ile yazılmıştır. Bu risâlede Arapça, Acemce kelimelerden, bileşimlerden çekinilmiştir. Örneğin, Allah-u Teâlâ'yı târif ederken: Bir'dir, kendisinin hiç ortağı ve hiç yardımcısı ve benzeri yoktur; dünyâda gördüğümüz ve bildiğimiz

şeylerden hiçbirini O'na benzemez. Anadan, babadan, okuldan, kızıdan, karıdan, uykudan, uyuklamaktan, yemeden, içmeden, gülmeden, alamadan, sevinmeden, yerinmeden beridir der." (Akçura, 1928, s. 319).

Askerî ilmihal olarak bilinen *İlmihal-i Sagîr* adlı eserinde, fihrist bölümü yoktur ve başlangıç bölümünde eserin amacı ve içeriği hakkında bilgi verilmemiştir. Metin, paragraf sistemi kullanılarak yazılmıştır ve iki ana bölüme ayrılmıştır. Bu bölümler, "Bâbü'l-î'tikâd" ve "Bâbü'l-'amel" şeklinde adlandırılmıştır. Konular çoğunlukla Kur'an ve hadislerden örneklerle açıklanmış ve terimler tanımlanmıştır. Arapça metinler ve açıklamaları verilmiştir. Dipnot kullanılmamış ve farklı görüşlere yer verilmiştir. Ancak görüş sahiplerinin isimleri verilmemiştir. Konular detaylı bir şekilde ele alınmadığı için bazı yerlerde birtakım konuların gerekçeleri açıklanmıştır. Kur'an âyetlerinin geçtiği sûre ve âyet numaraları verilmediği gibi hadislerin de kaynakları belirtilmemiştir. Eser, anlaşılır bir dille yazılmış ve kısa özetler halinde sunulmuştur. Sonunda bir dua cümlesi yer almaktadır (Cerrah, 2010, s. 40-41).

3.2. Ahmed Ziyâüddîn (ö. 1915): *Vesîletü'n-necât*

Mütefekkir ve mutasavvıf Muhammed İhsan Oğuz'un (1887-1991) eniştesi ve hocası olan Ahmed Ziyâüddîn, *Vesîletü'n-necât*² adlı eserinin dışında *Hülâsatü'l-efkâr*, *Vesîletü's-Saadet* ve *Âdabü'l-Evsıya* gibi eserleri bulunmaktadır (Özdirek, 2016, s. 654-674). Kurtuluş vesilesi anlamına gelen *Vesîletü'n-necât* adlı eseri, özellikle gençlerin faydalanması için hazırlanmış ve Meclis-i Celil-i Meârif-i Askeriyye'ce Mekâtib-i Askeriyye'de ders olarak okutulmasına karar verilmiştir. Bu eser askerî rüşdiyelerde de uzun yıllar okutulmuştur. Kitapta amel, itikad ve "en kutsal insanî vazife olan cihada ilişkin" konular ele alınmış, konuların âyetler ve hadislerle delillendirilmesi yoluna gidilmiştir. Askerî rüşdiyelerde yıllarca okutulduğu için kitabın sürekli olarak yeni baskıları yapılmıştır (Cerrah, 2010, s. 13; Aslan, 2019, s. 7-8). Tertibi açısından ilmî kıymeti haiz bir çalışmadır. Meseleler, ihtiyaca uygun, basit ve anlaşılır bir tarzda ele alınmıştır.

Toplamda 108 dersi kapsayan eserde temel dinî bilgiler detaylı bir şekilde işlenmektedir. Kitabın girişinde, Ahmed Ziyâüddîn'in bu eseri yazarken padişahın "hayırlı hoşnutluklarını" kazanarak mevcut ilmihal kitaplarına bir katkı sunmak ve din kardeşlerine ile müminlerin çocuklarına hizmet etmek amacıyla yazdığı ifade edilmektedir (Ahmed Ziyâeddin, 1317, s. 4-5). Bu kitabın öne çıkan özelliği, içeriğinde cihat ve askerlikle ilgili konuların ayrıntılı bir şekilde ele alınmasıdır (Bursalı Mehmed, ts., 1/474; Dıġıroġlu, 2018, s. 54). Nitekim ilmihalin tarifiyle başlayan eserde, inanç esasları, ef'âl-i mükellefin, edille-i şer'iyye, ülü'l emre itaatin vücûbiyeti gibi konular incelenmiştir. Eserin başlıklarından biri olan cihat konusunda ise yöneticilere itaatin gerekliliği, cihada niyet etmenin önemi, silâh tâlimi, muharebe için at beslemek, şehitliğin şerefi, askerî eğitimler, muharebe teknikleri, savaş yardımı, gazilerin ve askerlikle ilgili konular arasında, şehitlerin ailelerine yardım gibi konular da vurgulanmıştır. Eser, Kastamonu Askerî Rüşdiyesi'nde 1897 yılında yazılan ve uzun yıllar boyunca askeri okullarda ders kitabı olarak okutulan bu eserin, ağıdalı bir önsöze sahip olmasına rağmen, içerikte daha anlaşılabilir bir dil kullanılmıştır (Güman, 2014, s. 182).

3.3. Mehmed Şâkir Paşa: *Müslüman Nefer*

Orduda görev yapmış bir subay olan Mehmed Şâkir Paşa, *Müslüman Nefer* adlı kitabında temel dinî bilgilerle beraber aynı zamanda askerlikle ilgili konuları da ele

² *Vesîletü'n-Necât* adıyla yazılan birkaç eser daha vardır. Örneğin Muhammed İhsan Oğuz'un kalem aldığı *Vesîletü'n-Necât'ı* (İslâm İlmihali), Abdürreşid Avanoġlu'na ait *Vesîletü'n-Necât/Seâdet Yolu* ve Süleyman Çelebiye ait *Vesîletü'n-Necât (Mevlûd)*. İsimlerinden dolayı bu eserle karıştırılma ihtimali bulunmaktadır.

almıştır. Ancak, kitap içerisinde dinî konular ayrıntılı olarak ele alınmamıştır. Kitabın giriş bölümünde, ordu içinde dini temelleri bilmeyen askerlerin olduğu ve kitabın dini hizmet amacıyla yazıldığı vurgulanmaktadır (Şâkir Paşa, 1322, s. 2). Kitap doğru şekilde öğretildiğinde, askerlerin dinin tüm esaslarını öğrenecekleri vurgulanmaktadır. Kitap, dini farzlarla ilgili bilgilerin soru ve cevap şeklinde sunulduğu ve mümkün olduğunca basit bir dilin tercih edildiği bir eser olarak padişahın katkılarıyla yazıldığı belirtilmektedir (Şâkir Paşa, 1322, s. 5-6). Mehmed Şâkir Paşa tarafından yazılan *Müslüman Nefer* adlı eser, 1907 yılında Asır Matbaası'nda yayımlanmıştır.

Eserin içeriği, "birinci ders, ikinci ders..." gibi başlıklar altında düzenlenmiştir. Kitapta ilk olarak temel dini bilgiler sunulmaktadır. Bu bilgiler arasında imanın temel ilkeleri, İslam'ın gereklilikleri, emir ve yasaklar bulunmaktadır. Bununla birlikte, gusül, abdest, namaz ve teyemmüm gibi ibadetlerin farzları, iyiliği teşvik etmek ve kötülükten kaçınmak prensibinin önemi, ilim öğrenmenin farz olması, hayız ve nifas durumlarında uyulması gereken farzlar da anlatılmaktadır. Askerlere yönelik yazılmış bir kitapta hayız ve nifas gibi konuların ele alınmasının sebebi de açıklanmaktadır. Bu, askerlerin vatanlarına döndüklerinde bu bilgileri kadınlara iletebilecekleri ve diğer temel bilgileri paylaşabilecekleri şeklinde belirtilmektedir (Şâkir Paşa, 1322, s. 5). Namazların ve abdestin nasıl yapılacağı da detaylı bir şekilde açıklanmaktadır. Eserin son bölümünde ise askerlikle ilgili konular ele alınmaktadır. Bu kapsamda, padişaha olan itaatin önemi, padişahın halife olduğu gerçeği ve padişaha karşı isyanın zararları da tartışılmaktadır. Bu eserde, askerlik ve askerinin dini ve vatan için taşıdığı önem vurgulanmakta, ayrıca askerlik yapmanın kuralları anlatılmaktadır. Kitabın sonunda ise namaz sureleri ve dualarına yer verilmektedir. Kitap içinde yer alan sureler şunlardır: Fâtiha, Asr, Kevser, Nasr, İhlâs, Felak, Nâs sureleri ve Âyete'l-Kürsî. Dualar ise şunlardır: Sübhâneke, Ettehiyyatü, Salli ve Bârik, Kunût ve Salât-ı münciye (Salâten Tüncînâ) (Aslan, 2019, s. 9-10).

3.4. Mirgünlü Hamdi Mustafa Paşa: *Efrâd-ı Şâhâne-i Mahsûs İlmihal Kitabı*

Efrâd-ı Şâhâne-i Mahsûs İlmihal adlı eser, Hamdi Mustafa [Mirgünlü] tarafından kaleme alınmış ve 1908 yılında yayımlanmıştır. Bu kitabın basım yerinin Selanik olduğu, İsmail Kara (2007, s. 166) tarafından belirtilmiştir. Mezkûr eserin bir örneği, Erzurum Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde Seyfettin Özege bölümünde bulunmaktadır. Ancak, kitap fiziksel olarak çok yıpranmış durumdadır. Dolayısıyla erişime açılmamaktadır. Kitabın kapağında, tüm haklarının orduya devredildiği belirtilmektedir. Ayrıca dış kapakta, Müşir Hacı Hayri Paşa'nın da kitaba katkı sağladığı belirtilmektedir. Kitap, Efrâd-ı Cedîde Mektebi'nde tahsil gören askerler için yazılmıştır. Yazar, mevcut ilmihaller ve fıkıh kitaplarından alıntılar yaparak kitabı oluşturmuştur. Kitapta, askerlerin dini ve askeri eğitimleri hakkında bilgiler yer almaktadır. *Efrâd-ı Şâhâne-i Mahsûs İlmihal* Kitabı, soru cevap şeklinde yazılmış bir ilmihal kitabıdır. Kitap, Allah ve O'nun sıfatlarının tanıtılması ile başlar. Ardından, basitten başlayarak temel dinî bilgiler soru-cevap yoluyla okuyucuya aktarılır. Kitabın sonunda namaz sûreleri ve duaları yer almaktadır. Kitapta yer alan sûre ve dualar şunlardır: Fâtiha Suresi, Kadir Suresi, Asr Suresi, Kevser Suresi, İhlâs Suresi, Felak Suresi, Nâs Suresi, Âyete'l-Kürsî, Sübhâneke, Ettehiyyatü, Salli ve Bârik, Kunût Duası ve Salât-ı Münciye (Salâten Tüncînâ). Kitap, askerlerin dini ve askeri eğitimleri için önemli bir kaynaktır (Aslan, 2019, s. 11-12).

3.5. Uryânizâde Ali Vahîd Efendi (ö. 1940): *Asker İlmihali*

Meşrutiyet dönemi ve sonrasında ortaya koyduğu ilmihal eserleri ile dikkat çeken önemli şahsiyetlerden biri olan Uryânizâde Ali Vahîd Efendi, ayrıca *Köy Hocası Mecmuâsı'nı* yayımlayarak ve din dersi kitapları ile hatıratlar kaleme alarak da tanınmıştır. Ali Vahîd, "*Asker İlmihali*," "*İbtidâîlerde Din Eğitimi*," "*Köy Hayatı İlmihali*" gibi

çeşitli konularda kaleme aldığı ilmihal eserlerinin yanı sıra ilginç çalışmalarından biri olan “Çocuk Yetiştirme İlmihali”³ adlı eseri ile tanınmıştır (Yazıcı, 2015, s. 30-31; Aslan, 35). Onun çalışmaları sonraki yıllarda Ahmed Hamdi Akseki gibi yazarların da ilmihal kitapları yazmasına ilham kaynağı olmuştur (Güman, 2014, s. 185-187).

Ali Vahîd’in *Asker İlmihali* isimli eseri, Harbiye Nezâreti’nin isteği üzerine yazılmış ve 1917 yılında Ahmed İhsân ve Şürekâsı isimli matbaada basılmıştır. Ali Vahîd, Cumhuriyetin ilanından sonra kitabı genişleterek yeniden kaleme almıştır. Askerlere hitap eden ve sade bir dille yazılan eser, başlıklandırma ve sistematik açıdan bazı problemler içermektedir. Bu eserde, temel dini bilgiler titizlikle sunulmuş ve askerlikle ilgili konular dinî perspektiften ele alınmıştır. Askerlik hayatına dair örnekler, içerikte somutlaştırılarak sunulmuştur. Örneğin, Allah’ın her an her şeyi gözlemlediği ve bildiği gerçeği, bir komutanın anahtar deliğinden askeri gözetlemesine benzetilmiş; askerin farkında olmasa bile komutanın varlığının orada olduğu ve askerin eylemlerinden haberdar olduğu vurgusu yapılmıştır. Kitap, Allah’ın varlığının ispatı ve kişinin boş işlerle vaktini öldürmemesi gerektiğinden bahsederek başlar. Ardından, ilk ve son peygamberin yanı sıra Kur’an’da adı geçen diğer peygamberlerin isimleri sıralanır. Kitap, silâha düzgün bakmak, tâlimlerde dikkat göstermek, şehitlik ve gazilik, savaştan geri durmamak, temizlik, sıhhat ve tevekkül gibi konuları da ele alır. Ayrıca teyemmüm, abdest, gusül abdesti, cemaatle namaz, sırasıyla beş vakit namaz, cuma namazı, teravîh namazı, bayram namazı, cenaze namazı, oruç, hacc, zekât, fitre ve öşür gibi konular da kitapta anlatılmıştır (Aslan, 2019, s. 68).

3.6. Mehmed Faik (1868-1949): *Askerin Ahlâk ve Evsâfi*

Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde yaşayan önemli bir asker, yazar ve eğitimci olan Mehmed Faik, askerî eğitim alanında çalışmalar yürütmüş, ülkenin modernleşme hareketine katkıda bulunarak askerî disiplin, eğitim ve modernizasyon konularında birçok kitap yazmıştır. Eserleri arasında “*Askerin Ahlâk ve Evsâfi*”, “*Harb Mektebi Talimnâmesi*” ve “*Nizâmiye Mektepleri*” bulunmaktadır. Bu eserler, Osmanlı İmparatorluğu’nun askerî eğitim ve modernleşme sürecinde önemli bir rol oynamıştır (Mehmed Fâik, 1324, s. 5). *Askerin Ahlâk ve Evsâfi* adlı kitapta, askerler tarafından yazılan diğer kitaplarda olduğu gibi, temel dinî bilgiler ve askerlikle ilgili konular anlatılmaktadır. Yazar, kitabı padişah evlatları olan neferler için yazdığını belirtmiştir. Okuma yazma öğrenmiş askerlerin okuyarak faydalanabilecekleri bir ahlâk kitabına ihtiyaç olduğunu ifade etmiştir. Bu ihtiyacı fark eden padişah, askerlerin dünyevî ve uhrevî ihtiyaçlarını öngörerek kışlalarda bu tarz derslerin verilmesini emretmiştir. Padişah, ahlâkın orduya can veren, askerlerin en büyük şerefi, insanların dünyada ve âhirette güven duymalarının ve inancın nedeni olduğunu vurgulanmıştır. Yazar, padişahın arzusunun yerine getirmek için *Askerin Ahlâk ve Evsâfi* adlı kitabı yazmıştır. Bu kitap, Kitaphâne-i İslâm ile Askerî matbaasında 1908 yılında basılmıştır (Mehmed Fâik, 1324, s. 5).

Eserin mukaddimesinde, başkumandan olan padişahın neferlere ahlâk dersinin verilmesini arzu ettiği vurgulanmaktadır. Kitabın başında ise yayıncı İbrahim Hilmi Çığıraçan’ın (1880-1963), neferlerin bu tür kitapları okuyarak vazife-perver, bilgili ve özgüvenli birer asker olabileceklerini ifade etmektedir. *Askerin Ahlâk ve Evsâfi* adlı eser bir mukaddime ve üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde ilmihal ve temel dinî bilgiler yer alırken, İkinci bölümde, ahlâkın tanımı yapılmakta ve değişebilirliği üzerine tartışmalar

³ *Çocuk Büyütme İlmihali* adını taşıyan 13 sayfalık risaledir. Ali Vahîd, Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti Hıfz-ı Sıhha Şubesi tarafından 1924 yılında neşredilen *Çocuk Büyütme İlmihali* adlı 13 sayfalık risalede çocuk beslenmesi ve temizliği konusunda detaylı bilgiler vermiştir. Güman, “*Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İlmihal Literatürü (1839-1922)*”, 185-187.

yapılmaktadır. Askerlere iyi ahlaka sahip olmaları için öneriler ve tavsiyeler sunulmaktadır. Üçüncü bölümde, askerlikle ilgili konular ve bir askerde bulunması arzulanan özellikler ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde işlenen konular arasında itaat, sadakat, askerlik sevgisi, nezaket, asker kardeşliği, gazi ve şehitlerin ailelerine yardım etmek gibi başlıklar bulunmaktadır. Yazarın bu eserde ele aldığı bazı konuları daha önce yazdığı bir eserinde de işlediği ve bu anlamda iki eser arasında bir benzerliğin bulunduğu belirtilmektedir. Nitekim her iki eserde de kullandığı aynı âyet ve hadisler söz konusu benzerliği göstermektedir. Kitapta hac başlığı altında Hicaz Demiryolu inşaatı hakkında bilgi verilmekte ve projenin önemi vurgulanmaktadır (Mehmed Fâik, s. 2; Aslan, s. 13).

3.7. Yusuf Ziyâeddin (1888-1957): *Lübbü'l-elbâb bi'l kaoli's-sevâb*

Yusuf Ziyâeddin, Osmanlı İmparatorluğu döneminde yaşayan ve Topçu Birinci Alay müftüsü olarak görev yapmış bir din adamıdır. *Lübbü'l-elbâb bi'l kaoli's-sevâb* adlı ilmihali, askerlerin dini ve askeri eğitimleri için önemli bir kaynaktır. “*Akılların Özü Doğruluğun Sözü*” şeklinde Türkçeye çevrilmiş ve kitap bu isimle 1909 yılında Bahriye Matbaasında basılmıştır. Kitabın kapak üzerinde “Askerler ve Osmanlı İmparatorluğu’nun tüm fertlerinin bunları bilmesi gereklidir” ifadesi bulunmaktadır. Yusuf Ziyâeddin, dinî konuları ayrıntılı bir şekilde açıklamakta ve askerlikle ilgili temaları dinî referanslarla ele almaktadır (Ziyâeddin, 1325, s. 3). Kitabın içeriği, belirli başlıklar altında düzenlenmemiştir. Bu anlamda bazı ilmihallerde görülen sistematik yapının bu eserde bulunmadığı gözükmektedir. Kitabın başlangıcında iki temel konu öne çıkmaktadır. İlk olarak, her askerin sahip olması gereken bir nitelik olarak itaat konusu ele alınmaktadır. İkinci konu olarak da hürriyet meselesi anlatılmaktadır. Kitapta, nöbet, gazâ, gazâyâ niyet, cesaret, savaş esnasında abdestli veya teyemmümlü olmanın önemi ve savaş anında farz ibadetlerin yerine getirilmesi gibi konular da ele alınmaktadır (Ziyâeddin, 1325, s. 3-28). Ayrıca kitapta Müslümanların günlük hayatta karşılaşılabilecekleri birçok farklı durumda okuyabilecekleri dualar, zikirler ve yapacakları ibadetler yer almaktadır. Kitapta yer alan dualar, çeşitli ibadetler ve zikirler, İslâmiyet’in temel öğretilerine uygun olarak hazırlanmıştır ve bu dualarla zikirlerin etkili bir şekilde okunabilmesi için gerekli olan telaffuz kuralları, ne zaman ve nasıl okunabileceği gibi detaylar işlenmiştir.

4. Cumhuriyet Erken Dönemi Askerî İlmihaller

1920’lerin sonlarına doğru, devletin askeri alanla ilgili dini eserlere olan ilgisi devam etmiş ve Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye, bu tür kitapların yazılmasını teşvik etmek amacıyla bir kitap yarışması düzenlemiştir (Kara, 2007, 51). Cumhuriyet’in ilanı ile birlikte ordu için yazılan dinî kitapların söylem biçimiyle dili tekrar değişmiştir. İnkılapların gerçekleştiği zaman diliminde yayımlanan kitaplarda, İslam’ın ilerlemeye açık bir inanç sistemi olduğu özellikle vurgulanmıştır. Eğitim ve aydınlatma çabalarıyla, kırsal alanların gelişimine katkı sağlayan bir içerik oluşturulmuş; ulus devlet fikriyle paralel olarak Türkçe’nin hayati rolü üzerinde durulmuştur. Yine de Cumhuriyet dönemi boyunca askerlere yönelik basılan dinî kitapların çoğunda, dinî vurgu ön planda tutulmuştur. Din vurgusunun öne çıkmasının temel nedeni, kitapların büyük bir kısmının din alimleri tarafından kaleme alınmış olmasıdır. Aynı zamanda, askerler arasında dinî duyarlılığa sahip olanların manevi desteklerini sağlamak için dinin en etkili araç olduğu da önemli bir faktördür (Aslan, 2019, s. 66). Cumhuriyet döneminde askeri ilmihal ve askeriye ile ilgili maneviyat eserlerinin dikkate değer özelliklerinden biri, bu tür kitapların devlet tarafından istenmesi ve yayımlanmasının desteklenmesidir. 1925 yılında, Mareşal Fevzi Çakmak tarafından Diyanet İşleri Başkanlığı’na yazılan bir mektupta, askerler için âyetlerin ve hadislerin Türkçe çevirilerinin yer aldığı, anlaşılır bir dilde

yazılmış kısa bir kitaba gereksinim olduğu ifade edilir. Bu isteğin nedeni, önceki kitapların padişah sevgisi ve Osmanlılık fikri gibi özelliklere odaklanmaları ve Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte, yeni bir içerik ve dil kullanımına yönelik bir gereksinim ortaya çıkmasından kaynaklanmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı, bu kitabın yazım görevini Ahmed Hamdi Akseki'ye vermiştir, çünkü Ahmed Hamdi Akseki daha önce din dersi kitapları yazmış, askeri okullarda din dersleri vermiş ve Müşavere Heyeti üyesi olarak görev yapmıştır (Kara, 2007, s. 49-50). Demokrat Parti hükümetinin egemen olduğu dönemde, askerlere yönelik yeni bir dinî kitap yazılmamıştır. Ancak, mevcut eserler genişletilmiş ve güncellenerek basılmıştır. 1960 yılı sonrasında çıkanlar ise önceden var olan kitapların yeniden basımı şeklinde gerçekleşmiştir. Cumhuriyet ve sonrasında basıldığı tespit edilen 4 askerî ilmihal bulunmaktadır. Müelliflerinin vefat tarihine göre sıraladığımız eserler şunlardır: Muallim Cevdet'in (ö. 1935) *Askerî Din Dersleri*, Ahmed Hamdi Akseki'nin (ö. 1951) *Askere Din Dersleri*, Ahmed Hamdi Akseki'nin (ö. 1951) *Askere Din Kitabı* ve Süleyman Âşir'in *Tuhfetü'l-efâl* adlı eserlerdir.

4.1. Muallim Cevdet (ö. 1935): *Askerî Din Dersleri*

Muallim Cevdet, İbn Battûta (ö. 770/1368-69) gibi ünlü seyyahların eserlerine Arapça zeyil yazacak kadar ilmi bir yetkinliğe ulaşmış, Türk milli eğitim tarihinde önemli bir isimdir. Eserleri arasında *Şark İlyadası Şâhnâme*, *Zamanımızda Usûl-i İnşâ*, *Muhabere ve Tarihî Sözlük* gibi önemli kitaplar bulunmaktadır. Ancak, *Tarihî Sözlük* kitabı ölümü nedeniyle yarım kalmıştır. Dikkat çekici eserlerinden biri de *Askerî Din Dersleri* (veya tam adıyla *Askerî Dinî Bilgiler*) adlı çalışmasıdır. Eserini askeri personelin dinî konularda eğitim almasını sağlamak amacıyla kaleme alan Muallim Cevdet, devletin askerlere yönelik din eğitimi amacıyla düzenlediği yarışmada birinci seçilerek yazdığı kitap, ordu mensuplarına dağıtılmıştır. Ancak, harf devriminden dolayı kitap okutulmamış ve beş binlik baskının iki bin adedi yazarın elinde kalmıştır. Muallim Cevdet, kalan kitaplardan birinin kapağına yazdığı notta, kitapların adı geçen sebeple elinde kaldığını ve iki senedir borç ödediğini belirtmiştir. Ordunun aldığı üç bin nüsha imha edilmiş ve geri kalan iki bin nüsha da satılmamıştır (Ergin, 1937, s. 330). Cevdet, elinde kalan kitaplardan birinin kapağına düştüğü notta şöyle demektedir:

“...yazık ki, kitaplarım elimde böyle kaldı ve ben iki senedir borç ödüyorum. İnşafla okuyan görür, bu eser böyle imha edilmeye lâyık mıydı?” (Muallim Cevdet, 1928, s. 3).

Eserin tarihî serüveniyle ilgili şunları da not etmekte fayda vardır: Eser ilk olarak 1914 yılında yayımlanmış, daha sonra 1928 yılında Yeni Matbaada tekrar basılmış ve Türk Silahlı Kuvvetleri personeli arasında standart bir başvuru kaynağı haline gelmiştir. Mehmet Şevket Eygi (ö. 2019), 1993'te bu kitabı *İslâmı Anlamak* adıyla yeniden yayımlamıştır.

Muallim Cevdet'in bu eseri, İslâm dininin temel konularını kapsayan ilmihal tarzında yazılmış bir ders kitabıdır. Eserde, *Kur'ân-ı Kerîm* ve hadislerde yer alan konuların yanı sıra, askerî hayatla ilgili konular da ele alınmaktadır. Bu konular arasında, askerî törenlerde yapılması gerekenler, savaşta dinî hükümler, cenaze törenleri gibi konular yer almaktadır. Eserde sade ve etkileyici bir üslûp kullanılmıştır. Her başlığın sonunda konunun anlaşılmasını sağlamak amacıyla ilgili sorulara yer verilmiştir. Kitap içerisinde ayrıca konuları pekiştirmeye yönelik okuma parçaları da bulunmaktadır (Muallim Cevdet, 1928, s. 3). Bu bağlamda söz konusu okuma parçalarının birçoğunun askerlerle yapılan samimi sohbetlerden türetilmiş diyaloglar olduğu görülmektedir. Kitap içerisinde, ezan gibi Arapça metinlerin yanı sıra diğer içeriklerin de tercüme orijinal metinlerle birlikte sunulmaktadır. Bu yaklaşım, okuyucunun içerikleri daha

derinlemesine anlamasını sağlama amacını taşımaktadır. Kitapta öncelikle cami, ezan, sofrada adabı gibi konular ele alınırken; aynı zamanda temizlik, salgın hastalıklar ve içkiye dair bilgiler de içermektedir. Ardından imanın ve İslam'ın temel prensipleri incelenirken, Kur'an-ı Kerim'in içeriği hakkında da bilgiler sunulmaktadır. Kısa namaz surelerinin ve duaların tercümeleri sunulduktan sonra, bu surelerin içerdiği anlamlar açıklanmakta, ilerleyen bölümde geçmiş savaşlardan ilham verici cesaret öyküleri aktarılmaktadır. Kitabın son bölümünde, İslam'ın askeri ve sivil yaşamda nasıl uygulanabileceğine dair önerilere yer verilmektedir. Bu öneriler, askerlerin bilinçlenmesine ve günlük hayatlarını kolaylaştırmalarına yardımcı olacak değerli bilgilerden oluşmaktadır.

4.2. Ahmed Hamdi Akseki (ö. 1951): *Askere Din Dersleri*

Ahmed Hamdi tarafından kaleme alınan "*Askere Din Dersleri*" adlı ilmihal, 1925 yılında Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası'nda yayımlanmıştır. Bu kitap, temel dini bilgileri içermekte olup, askerlik ve askeri konuları dini kaynaklara dayandırarak ele almış ve askerlik ile İslam arasındaki ilişkiyi vurgulamıştır (Kara, 2007, s. 48). *Askere Din Dersleri* adlı ilmihal, Cumhuriyet'in ilanının ardından basılan ilk kitap olma unvanına sahiptir. Bu eser, Erkân-ı Harbiye'nin özel isteği doğrultusunda kaleme alınmıştır. Kitabın giriş kısmında, Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Riyaseti'nin özel talebi doğrultusunda yazıldığı vurgulanmıştır. Aynı zamanda, kitap içinde yer alan ayetler ve hadislerin yazar tarafından tercüme edilerek, Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Riyâseti tarafından büyük levhalarda basıldığı da anlatılmıştır. Kitaptaki her başlık, soru ve cevaplarla birlikte anlatılmış ve açıklamalarla desteklenmiştir. Bazı konuların sonunda ise ilgili ayet ve hadislerin Türkçe tercümeleri bir arada sunulmaktadır. Akseki'nin 3-4 ay gibi kısa bir süre içinde hazırladığı bu eser, askerlikle ilgili konuların yanı sıra askerlerin sivil yaşamlarında da işlerine yarayacak pratik bilgileri kapsayan geniş bir içeriğe sahiptir. Eserinde, askerlerin vatan sevgisi, görev aşkı ve kahramanlık örnekleri gibi yeni konulara da özel bir yer ayırdığını ifade eden Akseki, eserini açıklarken bu unsurlara da değinmiştir. Eser, Genelkurmay Başkanlığı tarafından kabul edilerek ordunun maneviyatını artırmak amacıyla tüm askeri birimlere dağıtılmıştır (Gündoğdu, 2017, s. 495).

Bu eserde, dini inanç ve vatan sevgisi kavramlarının genel çerçevede birleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin asker yetiştirme yönteminde dini faktörün rolü incelenmektedir. Bu sayede, dini eğitim almış ve dinini tam anlamıyla anlayarak yetişen askerlerin, ordunun manevi yönünü sürekli canlı tutma amacıyla eğitildiği görülmektedir. Bu eser, özellikle 1925-1928 yılları arasında Erken Cumhuriyet Dönemi'nde okutulduğunda, askerlerin manevi değerlerini sürdürmeye yönelik çabaların yoğunlaştığı döneme işaret etmektedir (Arıkan, 2019, s. 1820). Akseki, askerlerin öğrenme kapasitelerini ve ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak bu değerli çalışmasını hazırlamıştır. Nitekim o, kitabını yazmaya karar verme sürecine dair giriş bölümünde aşağıda alıntılanan ifadelerle yer vererek bu durumu net bir şekilde ortaya koymuştur (Akseki, 1928, s. 2-3).

4.3. Ahmed Hamdi Akseki: *Askere Din Kitabı*

"*Askere Din Kitabı*," Ahmet Hamdi Akseki tarafından yazılan "*Askere Din Dersleri*" adlı eserin genişletilmiş halidir. Bu kitap, 1944 yılında basılmış olup kapağında "Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlarından Sayı 20" ibaresi bulunmaktadır. Bu eserin önsözünde, Mareşal Fevzi Çakmak'ın Diyanet İşleri Başkanlığı'na gönderdiği mektup, Latin harflerine aktararak sunulmaktadır. Önsözde ayrıca kitabın ordunun maneviyatına olumlu etkiler bıraktığı ve uzunca bir süredir yoğun ilgi gören bir eser olduğu vurgulanmaktadır. Önsözde yer alan bilgilerden biri de kitabın "Türk harfleriyle tekrar

basılması" istendiğinde baştan sona gözden geçirildiği ve sadeleştirildiği şeklindeki bilgi notudur. Ayrıca önsöz bölümünde, kitabın ordu mensuplarını hem Allah'a olan bağlılıklarını hem de vatanlarına, dünyalarına ve ailelerine olan sorumluluklarını pekiştiren bir çalışma olduğu ifade edilmektedir (Akseki, 1944, s. 3).

Askere Din Kitabı'nın içeriğindeki değişiklikler oldukça fark edilir. Bu yeni baskıda her konu, sadece soru ve cevap formatında ele alınmamıştır. Kitap, dilinin sadeleştirilmesinin yanı sıra askerlerin anlattığı savaş hikâyeleriyle de zenginleştirilmiştir. Söz konusu hikâyeler, Muallim Cevdet'in *Askerî Din Dersleri*, Yüzbaşı Behçet Özdemir'in *Millî Kahramanlık Menkîbeleri* ve Celal Dinçer'in *Kahramanlık Menkîbeleri* isimli kitaplarından alınmıştır. Buna ek olarak, kitapta 1910 tarihli *Osmanlı Efrâdına Manevîyât-ı Askerîyye Dersleri* isimli eserinden sadeleştirilerek alınan pasajlara da yer verilmiştir. Ancak, Ömer Fevzi Mardin'den yapılan atıflarda kaynak belirtilmemiştir. Kitap içerisinde ayrıca İstiklâl Marşı'na ve askerleri yüreklendirecek çeşitli şiirlere de yer verilmektedir. Kitabın son bölümünde ise Türkçe ezanın metni yer almaktadır (Akseki, 1944, s. 3).

4.4. Süleyman Âşir: *Tuhfetü'l-efâl*

Bu çalışma, Bahriye Askerî Rüşdiyesi öğrencilerine yönelik olarak okulun öğretmeni tarafından hazırlanmıştır (Memduhoğlu, 2016, s. 38). İstanbul Beyazıt Kütüphanesinde BM11932/8 arşiv numarasıyla bir baskısı bulunmaktadır. 61 sayfadan oluşan eser 1306 yılında İstanbul Süleyman Efendi Matbaası'nda basılmıştır.

Sonuç

Özel bir ilmihal yazım türü olarak askerî ilmihal literatürü Osmanlı döneminden itibaren başlamıştır. Zira Osmanlının ilk ve orta dönemlerinde ordu ve din ilişkisi güçlü bir durumdaydı. Nitekim askeriyenin içinde âlim şahsiyetler bulunmaktaydı. Bu alimler, askeri personellere Kur'an-ı Kerim ve ilmihal eğitimi verir, dini hizmetleri yönetir, cemaate namaz kıldırır, vaazlar ve nasihatler sunar, cenaze işlerini düzenler ve savaş sırasında askerlere moral sağlamak ve maneviyatlarını artırmak amacıyla çaba sarf ederlerdi. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde ortaya çıkmaya başlamış olan askerî ilmihaller, bahse konu dönemlerde askerî ilmihal ihtiyacının ortaya çıkışı iki sebebe bağlanabilir. Birincisi askerî okulların bu dönemlerde çoğalmasıyla birlikte askerlerin temel dinî bilgileri öğrenmeleri ihtiyacının hissedilmeye başlanmasıdır. Zira ordunun güçlü hale gelmesi ve girilen savaşlarda zafer elde edilebilmesi için askerlerin manevi açıdan moral ve motivasyonunun sağlanması ile savaşa hazırlık aşamasında askerlerin abdestli olması, vakit namazlarını kazaya bırakmaması ve alacağı tedbirlerde kusur etmeden Allah'a tevekkül etmesi gibi dinî motivasyon sağlayan birtakım hususlara gereksinim duyulmuştur. İkinci neden ise imparatorluğun birçok farklı bölgesinden orduya alınan bireylerin dinî bilgi bakımından zayıf oluşu ve bu anlamda askerlerin dinî açıdan bilgilendirilmeye muhtaç oluşudur. Esasen her iki nedenin de dinî rehberliğe ve mânevî desteğe ihtiyaç duyan askerlere destek olma amacı altında birleştiği rahatlıkla söylenebilir.

Osmanlının son döneminde yayıncılık sahasında öne çıkan ilmihal kitapları, yayıncılığın gelişmesiyle birlikte daha çok önem kazanmıştır. Bu kitapların bir parçası olan askerî ilmihaller, askerlere dinî bilgi öğretmek, mânevîyatlarını güçlendirmek ve sahip olmaları istenen özellikleri kazandırıp sevdirmek amacıyla yazılmıştır. Bu bağlamda askerî ilmihallerin genel itibarıyla itikad, ibadet, ahlâk, itaat, sadakat, fedakârlık, cesaret, askerlik ve vatan sevgisi gibi konuları aşılama çalıştığı gözlemlenmektedir. Bu amaca mâtuf olarak Meşrutiyetin ilânıyla birlikte ilmihal sayısında bir artış olmuştur. Bu kitapların bir kısmı ilkin özel matbaalarda basılırken

zamanla ihtiyacın artmasıyla birlikte devlet tarafından da basılmaya başlanmıştır. Askerî ilmihallerle ilgili yaşanan bir diğer değişim ise içerik bakımından meydana gelmesidir. Şöyle ki padişah övgüsü zamanla yerini vatan ve millet vurgusuna bırakmış ve itaat yerine hürriyet olgusu öne çıkartılmıştır. Bunun sonucu olarak da askerî ilmihal kitaplarında yer alan asker tanımı değişmiş ve artık askerlerin padişahın silahlıları olarak değil, vatan müdafaası yapan kahramanlar olarak tanıtılmaya başlandığı görülmektedir. Cumhuriyet döneminde ise devletin doğrudan bu tür kitapların yazılmasını talep ettiği ve askerî din dersleri için yarışmalar düzenlendiği görülmektedir. Bu değişimin en önemli nedeni, dönemin atmosferine uygun kitaplara ihtiyaç duyulmasıdır.

Ordu ve din ilişkisi Cumhuriyet döneminin başlangıcında inişli çıkışlı bir seyir izlese de bir şekilde devam etmiştir. Nitekim bu dönemde, askerler ve öğrencilerin Kur'an-ı Kerim üzerine yemin etmeleri ve gerçekleştirilen askeri seremonilerde duaların yer alması, bu durumu destekleyen göstergelerden sadece birkaçıdır. Cumhuriyet döneminde yazılan askerî ilmihallerin çoğunda din vurgusu ön plandadır. Bu durumun en temel nedeni, kitapların dini uzmanlar tarafından kaleme alınmış olması ve askerlerin maneviyatlarını güçlendirmek amacıyla dinin en etkili ve uygun yol olduğuna olan inançtır. Bu dönemde yazılan ilmihallerde dikkat çeken özelliklerden bir diğeri de yeni içerik ve yeni bir dil kullanımına ihtiyaç duyulmuş olması ve basılan kitaplarda yeni yönetim biçiminin ve işleyişinin yoğun bir şekilde işlenmiş olmasıdır. Ayrıca Türklük vurgusu öne çıkmış, âyetler, hadisler, dualar ve ezanın Türkçe tercümelemleri kitaplara eklenmiştir. Bu dönemin ilmihallerinde temel dinî bilgilerin yanı sıra hijyen ve ahlâkî konular hakkında da bilgiler verilerek askerlerin vatanlarına döndüklerinde edindikleri bilgileri çevrelerindeki insanlarla bilhassa kırsal kesimde oturanlarla paylaşmalarını teşvik etmek amaçlanmıştır. Bu sebeple askerler, adeta birer kültür ve eğitim elçisi olarak kabul edilmişlerdir. Bu çalışmada incelenen askerî ilmihal kitaplarının içeriği ve söylemi, değişen siyasî konjonktürle birlikte farklılık göstermiştir. Ayrıca yazılan ilmihallerin amacının, askerlere temel dinî bilgiyi vermenin yanı sıra, moral ve motivasyonlarını yükselterek, iyi bir asker olmaları için gereken özellikleri benimsetmek olduğu anlaşılmaktadır.

Askerî ilmihallerin fıkıh literatüründeki yeri ve önemi oldukça özgündür. Bu ilmihaller, askerlerin özel gereksinimlerini karşılamak ve onları hem dini hem de askeri açıdan güçlendirmek amacıyla yazılmıştır. İlmihaller, dini hükümlerden oluşmanın ötesinde, askerlerin günlük hayatlarında karşılaşılabilecekleri durumları ele alır ve bu bağlamda pratik rehberlik sunar. Askerî ilmihaller, dinin hem askeri hem de toplumsal bağlamda nasıl yaşandığını, askerlerin günlük yaşamında nasıl uygulandığını ve toplumsal değişimin dinî literatüre olan etkilerini anlamamıza yardımcı olur. Bu sebeple ele alacağımız konular, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde yazılan askeri ilmihallerin, o dönemlerde meydana gelen siyasi ve sosyal değişimleri yansıtma rolü bakımından da büyük bir öneme sahiptir. Bu eserler, söz konusu dönemlerin dinî anlayışını ve pratiğini kavrama konusunda kıymetli bir kaynak oluşturmaktadır.

Ülkemize özgü olan askeri ilmihal geleneği, Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyet'in erken yıllarında, askerlerin manevî gelişimi, içsel güçlenmesi ve dinî ibadetlerini etkin bir şekilde yerine getirebilmeleri amacıyla "*Askere Din Kitabı*," "*Askere Din Dersleri*" ve "*Asker İlmihali*" gibi çeşitli adlar altında yazılmıştır. Askerî ilmihallerin içeriklerinin değişiminin ardında siyasi ve sosyal sebepler yatabilir. Dönemin siyasi atmosferi, askerî yapıdaki değişiklikler ve toplumsal eğilimler gibi faktörler, ilmihallerin içeriğinin evrimine etki etmiş olabilir. Ayrıca, ilmihallerin son bulmasının ardında, askeri eğitim sisteminin genel dönüşümleri ve dinin toplumdaki rolündeki değişimler gibi daha geniş bir bağlam da bulunabilir.

Askeri ilmihal yazım geleneği, Meşrutiyet öncesi dönemde başlamış ve Meşrutiyet sonrası ile Cumhuriyet döneminde devam etmiştir. Ancak, son elli yıldan fazla bir süredir askeri ilmihal yazım geleneği durmuştur. Sonuç olarak, askeri ilmihallerin tarih boyunca Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinde önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Bu eserler, askerlerin dini sorumluluklarını anlamalarını ve yerine getirmelerini sağlamak amacıyla yazılmıştır. Ancak, zaman içinde bu geleneğin son bulması, çeşitli nedenlere dayanıyor olabilir. Bu bağlamda, askeri ilmihallerin fıkıh literatüründeki yeri, içeriklerinin değişimi ve sona eriş nedenleri üzerine yazarın düşüncelerini yansıtan bir yazı, bu konuda daha fazla aydınlatıcı olabilir.

Kaynakça

- Akçura, Y. (1928). *Türk Yılı*. İstanbul: Türk Ocağı Yayınları.
- Akseki, A. H. (1944). *Askere Din Kitabı*. Ankara: Diyanet İşleri Reisliği.
- Akseki, A. H. (1928). *Köylüye Din Dersleri*. Amedi Matbaası.
- Arpaguş, H. K. (2002). Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihî Geçmişi ve Fonksiyonu. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22(1), 25-56.
- Arpaguş, H. K. (2000). İlmihal. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 22, s. 139-141). İstanbul: TDV Yayınları.
- Aslan, A. (2019). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Maneviyat-ı Askeriye Kitapları*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arıkan, Ö. (2019). Atatürk Dönemi'nde Türk Silahlı Kuvvetleri'nde Din Eğitime Bir Örnek; Aksekili Ahmet Hamdi'nin "Askere Din Dersleri" Adlı Eserinin Değerlendirilmesi. *9. Uluslararası Atatürk Kongresi, 1797-1822*.
- Aynacı, M. (2009). *Osmanlı Kuruluş Dönemi Türkçe İlmihal Eserleri Çerçevesinde İlmihallerin Fikhî Yönden Değerlendirilmesi*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Beydilli, K. (2013). *Osmanlı'da İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- Bursalı Mehmed Tahir (1972). *Osmanlı Müellifleri* (haz. Ali Fikri Yavuz ve İsmail Özen). İstanbul: Meral Yayınevi.
- Cerrah, N. İ. (2010). *Son Dönem Osmanlı İlmihallerinden Vesiletü'n-Necât. Musahahah Dürr-i Yektâ ve İlmihal'in Değerlendirme ve Latinizesi*. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniv.
- Dığıroğlu, F. (2018). II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslâmî Metinleri Kim Üretir? -II. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 54(54), 1-44.
- Eliacık M. (2010). Şemsi Paşa'nın Manzum ve Muhtasar Vikayetü'r-Rivaye Tercümesi. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 2, 16-49.
- Erdemir, L. ve Akın, A. (2015). Çanakkale Muharebeleri'nde Bir Tabur İmamı: Mustafa Memduh (Özaktaş) Efendi. *Yeni Türkiye Dergisi Çanakkale Özel Sayısı*, 21(65), 830-838.
- Ergin, O. (1937). *Muallim M. Cevdet'in Hayatı Eserleri ve Kütüphanesi*. İstanbul: Bozkurt Basımevi.
- Eser, G. (2012). Türkiye'de Modern Bilimlerin Eğitiminde Mekteb-i Harbiye Örneği. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 8(2), 99-114.

- Fâik, M. (1324). *Askerin Ahlâk ve Evsâfi*. İstanbul: Kitabhâne-i İslâm ve Askerî.
- Fenârî, Muhammed b. Hamza (1427/2006). *Fusûlu'l-bedâi' fi usûli's-şerâi'* (thk. Muhammed Hüseyin Muhammed Hasan İsmail). Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Güman, O (2014). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İlmihal Literatürü (1839-1922). *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 12(23), 167-211.
- Gündoğdu, R. K. (2017). Ahmed Akseki ve Din Dersleri Serencâmı. *Ahmed Hamdi Akseki Sempozyumu*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Hakkı, H (1914). *Osmanlı Efradının Takviye-i Maneviyatı*. İstanbul: Reşadiye Matbaası.
- İbn Emiri'l-Hâc, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Muhammed (1403/1983). *et-Takrîr ve't-Tahbîr*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Mâce, Ebû 'Abdillâh b Yezîd el-Kazvînî (1972). *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Muhammed Fu'âd b. 'Abdilbâkî. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye/İsa el-Bâbî el-Halebî.
- İnam, A. (2017). Türk Ordusunda İmamlık Müessesesi ve Çanakkale Muharebelerindeki Mânevî Rolü, *Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 1/2.
- Kahraman, A. (2014). Cumhuriyet Dönemi İlmihalleri: Fıkıh ve Toplumsal İhtiyaç Bakımından Bir Değerlendirme, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 12(24), 147-172.
- Kara, İ. (2007). Cumhuriyet Devrinde 'Askere Din Dersleri' İyi Asker İyi Müslüman, İyi Müslüman İyi Asker Olur, *Toplumsal Tarih*, No: 166.
- Memduhoğlu, A. (2016). İlmihâl Edebiyatının Tarihi Serencâmı. *EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler*, 20(66), 21-49.
- Muallim Cevdet (1928). *Askerî Dîn Dersleri*. İstanbul: Yeni Matbaa.
- Okumuş, N. K. (2015). İlmihâl Dindarlığının Ahlâk Algısı Ya Da "Ahlâklı İnsan Tasavvurumuzun Geleneksel Kaynakları Üzerine Bazı Tespitler. *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 7(2), 234-276.
- Özdirek, R. (2016). Evliyaefendizâde Ahmed Ziyaeddin Efendi ve Hülâsatül-Efkâr İsimli Usûl-i Fıkıh Eseri. III. *Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu "Kastamonu'da İlmî Hayat ve Kastamonu Âlimleri*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 06-08 Mayıs.
- Özkan, M. (2016). Osmanlı'da İlmihal Geleneği: Kadızâde Mehmed Efendi ve "Risâle-İ Kadızâde" Adlı Çalışması. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 27, 553-574.
- Şâkir Paşa, M. (1322). *Müslüman Nefer*. İstanbul: Asır Matbaası.
- Yazıcı, Ö. (2015). Millî Mücadele Dönemi Yerel Basınına Bir Örnek: Köy Hocası Mecmuası. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens. Dergisi*, 12(31), 296-308.
- Ziyâeddin, Y. (1325). *Lübbü'l-elbâb bi'l kavli's-sevâb*. İstanbul: Matbaa-i Bahriyye.
- Ziyâeddin, A (1317). *Vesîletü'n-necât*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası.